

այն ժամանակ Վրաստանում պաշտօնական չըջանում կիրառուած այս պարսկական գիրը:

Այս կերպով Մեսրոպի խաղացած առաջնակարգ դերն անհերքելի է: Հայաստանից յետոյ, Վրաստան եւ ապա Ադրբեյջանը²² եւս կրթութեամբ պարտք ունին Մեսրոպի հանդէպ, որովհետեւ այս մեծ հայր՝ իր նախածնունդով ստեղծուած այբուբենները չնորհիւ մեծապէս ստատրել է այս երկու երկիրները եւս ազգային վերածնութեան:

Ես հետաքրքրուեցայ թէ ի՞նչ են սովորեցնում այս խնդրի վերաբերեալ, եւրոպական մեծ հանրագրութարաններն, որոնց յօդուածագիրները հեղինակուոր մասնագէտներ են ընդունուած, իւրաքանչիւրն իր սուսնաստիքով նիւթին: Իմ թերթած օրինակների մէջ ամէնից լուրջ վերաբերմունք դաս խաղական մեծ Enciclopedia Italiana-ի մէջ (տպ. 1932), ուր յտաջ էն ըրուած խոսքով զիջողիւր եւ մանրագիր, ապա միւլեգրուի, նրանց հնչումն եւ համարաստարան լատինական տառերը: Այբուբենի ծագման մասին ասուած է. «Խոսքուրին մօտիկ կապակցութիւն ունի հայկական այբուբենի հետ եւ ըստ հայ պատմագրաց, յօրինուած է Մեսրոպի միջոցով: Միւլեգրուին՝ վրացի պատմագրերի խօսքով իրր թէ աւելի հին է քան խոսքուրին եւ յօրինուել է վրացի թագաւոր Փառնուպի մեղքով, բայց իսկապէս յայտնի է դարձել միայն Ժ. դարում, իրբեւ խոսքուրի արագագիր ձեւը, փոքր ինչ բարեկոխեալ: Յօդուածի հեղինակն օգտուել է, ինչպէս երևում է նրա յտաջ ըրած ցուցակից, թէ վրացական եւ թէ օտար այբուբենից:

Գրեթէ նոյն իմաստով են արտայայտուել, բայց շատ աւելի կարճ ձեւով, ուրիշ հանրագրութարաններ, ինչպէս գաղղիական Larousse du XXe siècle եւ La Grande Encyclopédie, հոլլանդական Wincler-Prins Geill. Encyclopedie եւ Oostheek's Geill. Encyclopedie, Utrecht 1928: — Տարբերուած է գերմանական Der Große Brockhaus, Leipzig 1936, որ վրացական այբուբենը պահպանական գրից սերած է համարում. խոսքուրի նմանութիւնը հայերէնի հետ ընդունուած է, բայց Մեսրոպի նախածնունդութիւնն անտես է անում:

²² Կորիւն պատմում է, որ Մեսրոպ Վրաստանում իր գործը կատարելուց յետոյ վերադառնում է Հայաստան եւ գեղուցանում է իր գործը Մահալի Հայրապետին եւ Վասնապուհ արքային: «Աւուրս ինչ» հանգստանալուց վերջը, Մեսրոպ «Իջանէր յաշխարհն Արուսից եւ հասեալ ի թագաւորական տեղին տեսնելը դուրսը եպիսկոպոսն Ադուանից, որում անուն երեմիա կոչէին եւ զնոցին թագաւոր, որում Արափոյէ էր անուն, ամենայն ազատօք Հանդերձ, որոյ առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուան Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր եւ նոցա երկոցուցն զուզացելոց, եպիսկոպոսին եւ թագաւորին, յանձն անել զպարթեանն հնազանդելոյ՝ տային եւս հրաման ի գաւառաց եւ ի տեղեաց իշխանութեան իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ զպարթեանն անել եւ զուժարել ըստ արժանաւոր եւ պատեհ տեղեաց, դաս դաս զպրաց եւ ոտճիկս կարգել ի դարձանն...: Իսկ իրբեւ հրամանն այն արգեամբք եւ գործովք յանկ ելանէք, ապա այնուհետեւ երանելոյն երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն տուել վազմագրակի գաստուածային գրոց թարգմանութիւնն ի գործ արկանէք...»:

Անգլիական հանրածանօթ The Encyclopedia Britannica 14th edition, 1930, London, յտաջ է ըրել միայն այժմեան տիրող այբուբենը, բայց ոչ մի խօսք նրա յօրինման հեղինակի եւ թուականի մասին:

Ամերիկական մեծ հանրագրութարանը The Encyclopedia Americana, 1928, New York Վրաստանին շատ անհաւան տեղ է յատկացրել. այբուբենի մասին էլ ոչ մի խօսք: Ադրբեյջանն էլ բոլորը հին. ամենանորը 1888-ից է:

Մի անակնկալ գիւտ է արել անգլիական Chambers' Encyclopedia, London, new edit. 1927: Նա գրում է վրացական այբուբենի մասին թէ նմանուած է հայկականին, իսկ միւլեգրուի համար նա գրել է թէ «շատ սիրուն տեսք ունի, բազմաթիւ կլորած գրելովը, որով նա մասամբ նմանում է բուրմայական (burmese) այբուբենին»: Այս Բուրմա (Burmah) երկիրն, ինչպէս տեղեկանում ենք այնտեղ, դասուած է Բրիտանական Հնդկաստանում եւ նրա Դարբարը «տիրէր»-չինական լեզուախումբին է պատկանում: Իսկ լուրմացիք մոնգոլական ցեղից են:

Աւելի մեծ անակնկալ լուր կարդում ենք Սովետական մեծ հանրագրութարանում — Մոսկուա 1930 (Большая Советская Энциклопедия): Սա ընդարձակ էջեր է նուիրել Վրաստանի պատմութեան, մասնաւորապէս ներկայ համայնավարական Վրաստանի անտեսական եւ գրական ճիւղերին: Բայց նրա այբուբենին հայեր երեք տող է յատկացրել, այն էլ կրկնելու համար Փառնուպին վերագրուած առաստիւր թէ նա է յօրինել 4—3րդ դարում վրացական գիրը: Աւելորդ է համարել յտաջ ըրել ոչ խոսքուրին եւ ոչ միւլեգրուին:

Այս մեծ անուշադրութեան պատճառը հասկանալի է դասուած, երբ մի քանի էջ վերջը «վրացական այբուբենի բարեփոխումը» վերնագրի տակ կարգում ենք, որ համայնավարական Վրաստանի Հանրապետութիւնը 1926 Օգոստոսին վճռել է զանց առնել վրացական այբուբենն եւ նրա տեղ գործածել լատինականը: Արդէն սովորջ Վրաստանում, ասուած է այնտեղ, բոլոր գրամեքենաները լատինական գրով են գրում իրենց վրացերէն թղթակցութիւնները: Համայնավարական սկզբունքին տրուած այս աուրբից յետոյ — այսինքն սկզբունքով՝ ազգային այբուբենի տեղ միջազգային (լատինական) գրի գործածման վճիռը — յօդուածագիրը, ոմն Կ—Վիլի, վրացի բուլշևիկ, ստիպուած է լինում խոստովանել թէ այդ որոշումը մնացել է անգործադրելի՝ տպագրութեան մէջ, իրր թէ «հարկ եղած դրամական միջոցների պակասութեան պատճառով»?!: Պատճառարանութիւն տակի քան միամիտ է...: Յամենայն դէպս յոյս կայ թէ այդ «միջոցների բացակայութիւնը» (отсутствие средств) աւելի եւս զգալի կը դառնայ այսուհետեւ, եւ հայ-վրացական այդ մեծ գործը, վրացական այբուբենը՝ կը շարունակէ տիրել...:

ՍԱՐԻՆԵՍ

ԳՐՈՆԵՍԻՈՍ ԲԱՐՍԵՆԻՐԻ ԶԱՎԱԾՈՒԹԻՒՆԵՐ ԶԱՅՈՑ ԳԷՄ

(Շարունակութիւն):

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հայոց դէմ, որով երեւութաւորեալ կը հակին:

Գանք հիմայ միւսներուն: Հայերը կ'ըսեն. Քրիստոս քէեւ մեզի պէս կերաւ, բայց չեմք քսեր որ կերածը կը մարտէր, այլ այնպէս կը սպառէր գայն, ինչպէս կրակը նիւքը կը սպառէ:

Վերը ցուցուցինք թէ մենք հարկադրուած կ'ուտենք եւ նաեւ հարկադրուած կ'արտաբանենք, բայց Քրիստոսի կամքն կախում ունէր՝ երբ կ'ուզէր կ'անօթենար, եւ երբ կ'ուզէր կ'ուտէր, ո՛չ մեղի պէս հարկադրաբար: Թէ ճշմարտացէս կերաւ եւ ոչ թէ կրակի նմանութեամբ, որ դո՛հերը կը սպառէ, կը վիպէ նախ Բարսեղ Մեծ. վասն Գոհութեան ճառին մէջ այսպէս կը գրէ նա. «Արդ մեր Տէրը՝ ճշմարտացէս կերածները մարտելով՝ քաղց կրեց, եւ դարձեալ երբ մարմնոյ խոնաւութիւնը բարձաւ՝ ծարաւ զգաց, ու յողնութիւն՝ երբ ճամբու նեղութենէն յօղերն ու մկանները թոյլցան: Աստուածութիւնը յոյնութիւն չէր զգար, երբ մարմինը՝ բնութեան կարգի ազդեցութիւնները կը կրէր՝ սյրպէս արցունք ունեցաւ, երբ թոյլ տուաւ որ մարմնոյն բնական կարիքները դան»¹:

Գրիգոր, Նիւսիայի եպիսկոպոսը եւ Բարսեղին կզրայրը, Սրտաներու տասնուչորրորդ ճառին մէջ կ'ըսէ. «Քրիստոս մեղանշական կարիքներու երբեք չմերձեցաւ. իսկ անմեղանշական կարիքներուն, որոնց յարմար չէ կարիք անունը տալ, փորձն առաւ իւր մարմնոյ ընդունարանին մէջ: Կարիք կայ, որ յատուկ իմաստով, եւ կայ որ փոխարեւորապէս կարիք կը կոչուի: Արդ այն որ կամքին վրայ կ'ազդէ եւ առաքինութեան մոլութեան կը տանի՝ ճշմարտացէս կարիք է. իսկ այն որ բնութեան մէջ է եւ անոր կարգին համաձայն կը շարժի եւ յայտնապէս կը տեսնուի թէ կ'ընթանայ, այդ ճշմարտացէս գործ կը կոչուի եւ ոչ կարիք: Այդպէս է ծնա-

¹ Patr. Gr., XXXI, 228—229. «Արդ որովս ընկալաւ զբաղցնութիւն տէրն, հաստատուն կերակուրն չնշեցեալ ի նմա եւ զծարաւելն իրաւացոյց խոնաւութեանն ծախեցելոց որ ի մարմնին, եւ վաստակեաց թեանն ծախեցելոց որ ի մարմնին, եւ վաստակեաց մարմնոյն որ ի բնութեանն յարմարապէս էր զպատահումն ընկալաւ»: Ջեռապէր, 217, Միւլթ. Մատենագարան, Վիեննա:

նիւր, մեծնալը, սնունդով մարմնոյն պահպանումը եւ մարտուածին վտարումը, մարմնոյ տարրներուն համընթացութիւնը, բաղադրուածին լուծումը եւ բնութեան վերագործը: Արդ ի՞նչ կ'ըսէ (մեր կրօնի) խորհուրդը. ասոնցմէ ո՞ր մէկուն մերձեցաւ Աստուած. ա՞յն կարիքին, որ ճշմարտացէս ասուած. ա՞յն կարիքին, որ ճշմարտացէս կարիք կը կոչուի եւ մոլութիւն է, թէ երկրորդին որ բնութեան մղում մըն է: Եթէ մեր խօսքով պաշտպանէինք թէ անկարգ (կարիքներու) մէջ էր Աստուած՝ հարկ պիտի ըլլար փախչիլ մեր վարդապետութեան անհեթեթութենէն, վասն զի աստուածային բնութեան մասին ոչ ուղղափառ բան մը (պիտի հաստատէինք): Եթէ ըսուի թէ մեր բնութիւնը զգեցաւ, որուն սկիզբը, հաստատութիւնը եւ սկզբնաւորութիւնն իրմէ է, ի՞նչով պիտի տարբերէր մեր վարդապետութիւնը այն աստուածալայել գաղափարէն, թիւր այն աստուածալայել գաղափարէն, որուն համաձայն չարչարելութեան ոչ մէկ խորհուրդ կը մտնէ Աստուծոյ մասին մեր հաւատոյ հանդանակին մէջ: Բժիշկը հիւանդ չենք համարիր, երբ հիւանդ մը կը բուժէ. նաեւ երբ մերձեցայ հիւանդին՝ ասոնց ցաւի (վարակուելու) կը մնայ բժշկուողը»²:

Քննեցէք վարդապետին խօսքերը, դուք որ անգիտակցօրէն երեւութականութեան կը հակիք. եւ տեսէք ինչպէս կ'ըսէ թէ յանձն առաւ ծնանիլ, մեծցաւ՝ այսինքն մեծցաւ մարմնով, կերաւ ու արտաբան մարտածը, այնու որ կ'ըսէ թէ մարտածը վտարեց: Կ'ուսուցանէ թէ ճշմարտ կարիքը մեղքն է. ասոնց չմերձեցաւ Քրիստոս: Իսկ ծնանիլը, ստեղծելը եւ մարտածին վտարումը՝ գործ կ'անուանէ վարդապետը, եւ ո՛չ կարիք. եւ կ'ըսէ թէ Քրիստոս գաստնք առաւ ու կատարեց, թէ Քրիստոս գաստնք առաւ ու կատարեց, սակայն ոչ որպէս զի ցուցնէ թէ մարդացաւ, սակայն ոչ արկադրուած ու ահամոյ. մեղի համար կատարեց գաստնք, բայց ոչ միշտ ու անզաղար, հապա երբ ուզեց ու բազմաց:

Սակայն երեւութականները կը խրոչին ըսելէ թէ էմմանուէլի մարմինը կուտական արիւնէ ձեւուեցաւ: Անոնց դէմ կ'ըլլէ իմաստունը, որ կը գրէ. «Մօրս արգանդին մէջ մարմին ձեւուեցայ, երբ տասնուչորս ամիս արեան մէջ կերպարան առի»: Այստեղ մեզի սպառնոյց կը տրուի որ բոլոր մարդիկներու մարմինը մօր արիւնէն կը կազմուի: Հայերը

² Patr. Gr., XLV, 50.

սակայն պէտք է լսեն Պօղոսին թէ ի՞նչ կը գրէ Քրիստոսի մասին. «Արդ որովհետեւ մանուկները մասնակցեցան արեան եւ մարմնոյ, ինքն ալ նմանապէս կցորդ եղաւ անոնց»³: Բայց մեր Տէրը խառն արիւնէ՝ մարմնոյ կամքով եւ մարդու գործակցութեամբ չծնաւ՝ ինչպէս մենք: Այս բանը ցուցուց Մար Յովհաննէս Մատթէի Մեկնութեան Բ. ճառին մէջ. «Մարդու կամ մարմնոյ կամքէն չծնաւ այլ Հոգին Սուրբէն»⁴: Դիտենալով Մեծ եւս կը վկայէ Գ. ճառին մէջ, թէ կոյսին կուսական արիւնէն ձեւուեցաւ Բանին մարմինը. «Ձեռք բարոնէր՝ ի՞նչ պէտք գերբնական օրէնքով կուսական արիւնէ կը ձեւուի ու կը կերպարանուի Յիսուս»⁵: Թէ ուրիշ Աղեքսանդրացիին կ'ըսէ. «Չաղտեղեցաւ ու չարտաւորուեցաւ զմեզ վերկող Քրիստոսը, երբ կուսական արեան մէջ մարմինը հաստատեց մեզի հետ մարդասիրաբար կենակցելու համար»⁶:

Երեւութեանները կ'ըսեն սակայն թէ Քրիստոս ճշմարտապէս չթրխաւորուեցաւ, հաստատութիւն էր Իսրայէլի քահանաներուն՝ մորթը երկուքի բաժնել կամ ձեղքել միայն, եւ ոչ թէ անկէ բան մը յապաւել կամ կտրել:

Անոնց դէմ կը կանգնի Պօղոս եւ կ'ըսէ «Յիսուս Քրիստոս թրխաւորութեան սպասաւոր, որպէս զի կատարէ հայրերուն եղած խոստումը»⁷: Ասով կը ցուցնէ թէ կատարելապէս թրխաւորուեցաւ եւ ոչ պատկերով: Մար Յովհաննէս Հռոմիայեցոց թուղթին Մեկնութեան ԻԲ. ճառին մէջ կ'ըսէ. «Երբ սպասաւոր թրխաւորութեան կը կոչէ, (կ'ուզէ) բռնել թէ եկաւ ու կատարեց բոլոր օրէնքները եւ թրխաւորուեցաւ ու Արքայական սերմէն եղաւ»⁸: Իսկ Կիրեղ Դուկասի Մեկնութեան մէջ կ'ըսէ. «Միաժամանակ կատարուեցաւ թրխաւորութիւնն եւ անուանադրութիւնը եւ

³ Երբ. Բ. 14. Արդ որովհետեւ մանուկը հաստատութիւն արեան եւ մարմնոյ, եւ ինքն իսկ մեծաւորութեամբ կցորդ եղեւ նոյնոնց:
⁴ Patr. Gr., LVII, 1, 62. «Վասն այնորիկ կրկին ծնունդ եղեւ, եւ մեզ նման, եւ ի վեր քան զմեզ. զի ի կնով ծնանին այն մեզ անդ է. եւ ոչ յարեմէ եւ ոչ ի կամայ մարմնոյ, այլ ի Հոգւոյն Սրբոյ, այն նմա՝ որ ի վեր քան զմեզ ծնունդ էր»: Յովհ. Ոսկերեանի, Մատթէի, Բ. հատ., էջ 21:
⁵ Patr. Gr., III, 648.
⁶ Patr. Gr., CXV, 33—68.
⁷ Հռոմ. Ժ. 8. Այլ ասեմ թէ Քրիստոսի սպասաւոր թրխաւորութեան լինել վասն ճշմարտութեանն Աստուծոյ էր, առ ի հաստատուն անկեղ զաւետիս հարցն:
⁸ Patr. Gr., CX, IX, 649. Հրատարակիչը ամբողջապէս չի թարգմաներ տեղեքս (էջ 14):

անուան ընդունեցաւ: Ութ օր ետք թրխաւորուեցաւ, եւ ինչպէս ըսի՝ անուանակոչում ընդունեցաւ»⁹: Աստուածարանը Պենտեկոստի ճառին¹⁰ մէջ կ'ըսէ «Թրխաւորուեցաւ» եւ ասով իրապէս թրխաւորուած կ'իմանայ: Այսչափս բաւական է:

ԳԼՈՒՍ Գ.
 Հայոց դէմ*:

Չանադան են մեր ձեռքը ունեցած նիւթերը. պիտի խօսինք այն սովորութիւններու դէմ, զորոնք Հայերը ինքնապաշտ, հակառակ կանոններու կը պահեն. անոնցմէ ոմանք հին, միաժամ օրէնքն են, մինչ արդէն արդարութեան արեղակը երեւցած է: Հայերը եւ անոնց հետ Յոյները եւ ուրիշներ սովոր են ըսել թէ օրը գիշերէն եւ լոյսը խաւարէն նախ է: Եւ այս պատճառով չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը առտու կը սկսին պահէ պահէ եւ ոչ իրիկուն. չորեքշաբթի եւ ուրբաթ լուսանալու գիշերը չեն պահեր, հասարակաւ առտու կը սկսին եւ ուտիքի կերակուր չեն ուտեր¹, մինչեւ լուսանայ միւս առտուն: Ասորինքը սակայն կ'ըսեն թէ գիշերը նախ է քան ցորեկը, եւ խաւարը նախ քան լոյսը եւ այս պատճառով իրիկունէն կը սկսին պահել եւ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ լուսանալու գիշերը ուտիքի կերակուր չեն ուտեր:

Այս խնդրի մէջ, որ ժողովուրդները խռոված է, երկու կէտ կայ, զորոնք պէտք է քննութեան առնել. անոնցմէ մին է թէ՛ ո՞րը նախ է, գիշերը ցորեկէն թէ ցորեկը գիշերէն. եւ երկրորդ կէտն է թէ ո՞ր գիշերը յարմար է պահել, չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերու մուտքը՝ թէ ելքի գիշերը: Գիշերուան եւ ցորեկուան առաջնութեան մասին վարդապետները համաձայն չեն. ոմանք գիշերը, ուրիշները ցորեկը նախ կը համարին: Մովսէս կ'ըսէ Մննդոց մէջ. «Եւ եղեւ երեկոյ եւ եղեւ վաղորդայն՝ օր մի»². այն է լրումը քսան ու չորս ժամու, վասն զի երեկոյ բառով գիշերը կը նշանակէ, եւ վաղորդայն բառով

⁹ Patr. Gr., CXXII, V, 497.
¹⁰ Patr. Gr., XXXVI, II, 436.
 * Հմտ. այս դիտու համար՝ Յովհ. Ժ. Բարձրանի Հայոց Կաթողիկոսին գրած թուղթը. Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: Վիեննա 1923, էջ 59—62 (Աղ. Մատ. ձև.): Գարձեալ՝ Գէորգ Գ. Լոսեցոյ պատասխանը. Գիրք Թղթոց, էջ 346—351:
¹ Բնագիրն ունի Ըձ՝ Ս = (այնպէս) որ չեն ուտեր. հրատարակիչը կ'առաջարկէ կարգալ Ըձ՝ Ս = եւ չեն ուտեր. բայց այսպիսի սրբագրութեան հարկ չենք տեսներ, վասն զի իմաստը արդէն նոյն է:
² Մննդ. Ա. 5:

ցորեկը, իսկ օրը կը բովանդակէ, ինչպէս ըսինք գիշեր եւ ցորեկ, եւ է քսան ու չորս ժամուան ժամանակամիջոց. ցորեկ է երբ արեւը երկրի վրայ է, որ կը տեսէ 12 ժամ. գիշեր է՝ երբ արեւը երկրի տակը կը գերտնուի, որ կը բռնէ 12 ժամ:

Մար Յովհաննէս եւ սուրբն Բարսեղ կ'ըսեն թէ ցորեկը նախ է քան գիշերը, (բայց) սսով օրէնք չգրին թէ մարդ առտու պիտի սկսի պահել, վասն զի չորեքշաբթի եւ ուրբաթ լուսանալու գիշերը պահէ պահելու սովորութիւնը հին չէ: Անոնք կ'ըսեն թէ ցորեկը նախ է քան գիշերը, վասն զի ցորեկը լուսաւոր է, եւ պատշաճ էր Արարչին, որ արարչագործութիւնը լոյսով սկսէր վասն զի ինքնին լոյս է, ինչպէս կ'ըսէ աստուածաբանը³: Մար Յովհաննէս այսպէս կ'ըսէ իւր Վեցօրեային մէջ. «Եւ եղեւ երեկոյ, եւ եղեւ վաղորդայն՝ օր մի. Մովսէս երեկոյ կ'անուանէ ցորեկուան լրումը, իսկ վաղորդայն՝ գիշերուան լրումը»⁴: Ասով ցորեկը եւ գիշերը օրուան լրումը կը համարի, վասն զի կ'ըսէ թէ ցորեկը նախ է քան գիշերը: Ուրիշ վարդապետներ կ'ըսեն թէ գիշերը՝ երեկոյ անուանեց, եւ ցորեկը՝ վաղորդայն, եւ այդ կ'ըսէ Գիրք թէ գիշեր եւ ցորեկ եղաւ՝ օր մը լրացաւ: Բայց, ինչպէս վերեւ ըսինք, Բարսեղ եւ Մար Յովհաննէս ցորեկը նախ կը գնեն:

Նախ քան լոյսի ստեղծումը անդունդի վրայ տարածուած խաւարը՝ գիշեր չի կոչուիր, հասարակաւ. եւ երբ Մովսէս կ'ըսէ թէ երեկոյ եղաւ, այս խաւարը երեկոյ չի կոչեր: Եթէ լոյսի ստեղծումէն առաջ ըսէր Մովսէս «Իրիկուն եղաւ» թերեւս կարձէր մարդ, որ այդ խաւարը իրիկուն կոչեց, սակայն լոյս ըլլալէն ետք «Իրիկուն եղաւ» կ'ըսէ, ուստի պարզ է որ այդ խաւարը իրիկուն չի կոչեր, հասարակաւ օրուան լրումը: Այս եւս յայտնի է անկէ, որ լոյսն անուանելն եւ արեւու ընթացքը կատարելէն ետք կ'ըսէ թէ իրիկուն եղաւ:

Մովսէս միայն չէ որ օրուան լրումը՝ իրիկուն կը կոչէ, այլ նաեւ աւետարանիչները. «Եւ յերեկոյի շարաթուն յորում լուսանայր միաշարաթին»⁵. «Եւ էր երեկոյ ի միաշարաթուջ աւուրն»⁶: Իրիկուն եւ առ-

³ Patr. Gr., XXXVII, 439.
⁴ Patr. Gr., CIII, 35.
⁵ Մատթ. ԻԲ., 1:
⁶ Յովհ. Ի., 19:

տու, ցորեկ եւ գիշեր ըլլալուն պատճառը լոյսն է եւ ոչ խաւարը. այնու որ ցորեկուան լոյսը կը լրանայ՝ կ'ըլլայ իրիկուն, եւ երբ լոյսը երկրին տակ կը գտնուի՝ կ'ըլլայ գիշեր. ուստի իրիկունը ցորեկուան լրումն է, եւ առտուն՝ գիշերուան լրումը: Նախ քան լոյսին ստեղծումը՝ անդունդներու վրայ սփռուած խաւարը չկոչուեցաւ գիշեր, այլ խաւար. եւ երբ լոյսը ստեղծուեցաւ՝ լոյսը կոչուեցաւ ցորեկ, յետոյ երբ խաւար եղաւ՝ կոչուեցաւ գիշեր:

Վարդապետները ցորեկը նախ համարեցան քան գիշերը, վասն զի ըսին թէ շարաթը լուսնոյնող գիշերը ուրբաթի գիշերն է: Եւ սակայն առարկենք անոնց խօսքին. եթէ ցորեկը նախ էր քան գիշերը, ինչպէս որ կը համարէք, ի՞նչու Իսրայէլացիներուն հրամայուած էր պատեքը կատարել նախորդ օրուան իրիկունէն եւ գիշերէն սկսած. եւ մենք իսկ քրիստոնեաներս ի՞նչու Յարութեան եւ միւս տօները՝ իրիկունէն եւ գիշերէն կը սկսինք:

Յոյներ եւ Հայեր կան, որ կը պատասխանեն. «Ըստ արեղակնային օրէնքի՝ կ'ըսենք թէ ցորեկը նախ է քան գիշերը. եւ ըստ լուսնական դրութեան՝ գիշերը նախ քան ցորեկը. Հրեաները լուսնոյ հաշուով կը կատարէին պատեքը, նոյնպէս նաեւ մենք կը կատարենք մեր Փրկչին յարութիւնը՝ ամայն 14ին, նախ գիշերը, յետոյ ցորեկը»: Հոս կը սխալին. ուրիշ տօները առտուանց չենք սկսիր, հասարակաւ իրիկունէն եւ գիշերէն:

Կը յաւելուն դարձեալ. Երբ Մովսէս ըսաւ «Եղեւ երեկոյ, եղեւ վաղորդայն՝ օր մի», լուսնական հաշուով չըսաւ, որ գեո չէր ստեղծուած, հասարակաւ հաշուով որ արդէն ստեղծուած էր. երբ արեւը իւր ժամերը ստեղծուած էր. երբ արեւը իւր ժամերը լրացնելէն ետք կ'աներեւութանայ՝ «Եղեւ վաղորդայն կ'ըսէ»: Այս առարկութիւնը ճիշտ գործայն կ'ըսէ. «Վասն զի լուսնը պատճառ չէ ցորեկուան չէ, վասն զի լուսնը պատճառ չէ ցորեկուան եւ գիշերուան, նոյնպէս առտուան եւ իրիկուն. ան ամիսներու կատարողն ու պատճառն է: Իսկ մենք կ'ըսենք՝ գիշերը նախ է քան ցորեկը, եւ այս ծանօթ է անկէ որ Աստուած հրեաներուն հրամայած էր շարաթը պահել եւ Մովսէս սորվեցուց անոնց իրիկունէն գործը թողուլ: Նաեւ մենք քրիստոնեաներս իրիկունէն կը սկսինք պահել Յարութեան եւ ուրիշ տօները, եւ յետոյ օրուան ընթացքին, ինչպէս անդրադարձանք, վասն զի մեր Տէրն ալ Չատիկի նախընթաց գիշերը

յարեաւ գերեզմանէն եւ ո՛չ նոյն օրուան յաջորդ գերեզրը: Եւ եթէ ըսեն որ այն գերեզրը երբ մեր Տէրը գերեզմանէն յարաթ օրուան գերեզրն էր, կը հակասեն Աւետարանիչներուն, որոնք միաշարաթի գերեզրը յարեաւ կ'ըսեն Քրիստոս եւ ոչ շարաթ օրուան գերեզրը: Այսպէս սովոր է Գիրքը՝ ցորեկէն առաջ եղած գերեզրը օրուան հաշուել: Այդպէս է նաեւ Առաքեալի խօսքին մէջ «գերեզր ցորեկ անդունդի մէջ եղայ»⁷: Գիրքասկալեայի⁸ կամ Առաքելոց վարդապետութեան մէջ գրուած է. «Գլ. ԻԱ. «Այն գերեզրը, որ Երեքարթի օրուան կը յաջորդէ՝ չորեքարթի օրուան գերեզրն է, ինչպէս որ գրուած է՝ Եղեւ երեկոյ եւ եղեւ վաղորդայն՝ օր մի»: Ուստի իրիկունը կը վերաբերի յաջորդ օրուան: Եւ դարձեալ Մար Յովհաննէս, որ վերեւ համարեցաւ թէ ցորեկը նախ է քան գերեզրը, Մատթէի Մեկնութեան մէջ, ճառ ՁԱ. կ'ըսէ թէ իւր ժամանակ կային ոմանք, որ իրիկունէ կը հաշուէին օրերը, ինչպէս սովոր են Ասորիները⁹ եւ կը գրէ «Բազարջակերաց առաջին օրէ»¹⁰, այն է Բազարջակերպէն առաջ, վասն զի սովոր էին, ինչպէս շատերը, գերեզմանէն հաշուել օրերը. յիշեցնելով որ դասակարգ գառնը իրիկունը պիտի գոհէին¹¹:

Վկայութիւն պէտք է բերենք (Ս. Գիրքէն) թէ գերեզրը նախ է քան ցորեկը: Մովսէս Երբայեցիներուն կ'ըսէ. «Բոլոր Իսրայէլ եօթ օր Բազարջակ պիտի ուտէ, եւ իրիկունէ իրիկուն պիտի ուտէ զայն»¹²: (Հնգամասեանի) Երկրորդ գրքին մէջ. «Ամսոյն իննին՝ իրիկունը եւ իրիկունէ իրիկուն շարաթ պիտի պահէք»¹³: Յետու որդի Նաւեայ. «Եւ բնակեցան Իսրայէլի որդիները Գաղղաղայի մէջ եւ պասէք կատարեցին առաջին ամսոյն 14ին

Երեքովի դաշար»¹⁴: Սամուէլի գրքին մէջ. «Եւ խօսեցաւ ժողովուրդը Դաւթի, որ ուտէ, մինչդեռ օր կար»¹⁵: Իսկ Դաւթի, Սաղմ. ԾԵ. «Իրիկուն, առաւ եւ կէսօր»¹⁶: Յովհաննէս Աւետարանիչը կ'ըսէ. «Եւ գրին հոն Յիսուսը դադարին մէջ վասն զի շարաթը կը մանէր»¹⁷: Պիղատոսի կինը իւր մարդուն (լուր) գրկեց թէ «Այսօր երազիս մէջ անոր համար շատ կրեցի»¹⁸: Ուստի գիտէր թէ անցնող գերեզրը (յաջորդ) օրուան կը վերաբերի: Մարկոս կ'ըսէ. «Հսկեցէք վասն զի չէք գիտեր երբ տանուակէրը կու գայ, իրիկունը թէ կէս գերեզրին թէ հաւաթիսին թէ առաւ»¹⁹:

Ապացուցանելն ետք թէ գերեզրը նախ է քան ցորեկը կամ խաւարը քան լոյսը, տեսնենք թէ ո՞ր իրիկունը լուսողոյն է պահել՝ չորեքարթի եւ ուրբաթ լուսանալուն թէ լրանալուն: Նախ ըսենք որ այս պահքը առաքեալներէն չսահմանուեցաւ, ուստի շատ հին չէ: Յոյները եւ Հայերը ցորեկը գերեզմանէն առաջ գնելով կը կարծեն թէ առաւ կամ օրուան սկիզբն պէտք է պահել: Ասորիները քննելով Գիրքը եւ տեսնելով որ գերեզրը նախ է քան ցորեկը, ինչպէս վերեւ ցուցուցինք, եւ խաւարը նախ քան լոյսը, ինչպէս բոլոր լեզուները կը վկայեն, կ'ըսեն թէ իրիկունէ պէտք է պահել: Եթէ սակայն Երեքարթի եւ հինգարթի օրերուն կէսօրէն ետք ուտիքի կերակուր չեն ճաշակեր (Հայերը եւ Յոյները), թերեւս ճշմարիտ ըլլայ անոնց բռնած սովորութիւնը: Բայց Երեքարթի եւ հինգարթի օրերը արեւը դեռ մար չմտած²⁰ ուտիք կ'ուտեն. արեւը մտնելն ետք ստամոքսին համար ի՞նչ պահանջք կայ ուտելու կամ պահելու: Արդ իրիկունն եւ գերեզմանն առաջութեան մէջ Ասորիները ուղիղ են.

⁷ Բ. Կորնթ. ԺԱ., 25. զտիւ եւ գերեզր յանդունդս տոնապահաց:
⁸ Didascalia Apost., ԳԼ. 21. հրոմ. Gibson:
⁹ Տեղիքս գանց կ'առնէ Միկայանս:
¹⁰ Մատթ. ԻԶ., 7. եւ յառաջնում աւուր բարջակերացն:
¹¹ Patr. Gr., CVIII, 729. «Առաջին օր Բազարջակերաց՝ յառաջ քան զԲազարջակերաց օրէն տակ. քանզի սովոր էին յերեկորեայ թուել, եւ զայն յիշել, զի յերեկորեայ գերեզր էր գառն Չառակին»: Յովհ. Ասկերեանի, Մեկն. Մատթ. ՁԱ., Բ. հատ., էջ 96:
¹² Ելք. ԺԲ., 15. գեւթն օր բազարջակ ուտիցէք. ԺԲ., 18. ի սկսանել չորեքատասներորդի աւուր ամսոյն առաջնոյ յերեկորեայ բազարջակ ուտիցէք:
¹³ Ղեւտ. ԻԳ., 32. շարաթ շարաթուց եղիցի ձեզ. եւ խոնարհեցուաջիք զանձինս ձեր յիններորդի օրէ ամսեանն յերեկորեայ մինչեւ ցերեկոյն շարաթուցուաջիք զշարաթս ձեր:
¹⁴ Յեսու. Ե., 10. եւ կոչեաց զանուն տեղոյն այնորիկ Գաղղաղա մինչեւ ցարթօր. եւ անդ բանակեցան որդիքն Իսրայէլի, եւ արարին որդիքն Իսրայէլի զգատիկն ի չորեքատասներորդում աւուր ամսոյն յերեկորեայ, յարեւելից Երեքովի ի դաշտի անդ:
¹⁵ Բ. Թադ. Գ., 35. եւ եկն ամենայն ժողովուրդն թալ ընթրիս Դաւթի մինչդեռ աւուր կայր:
¹⁶ Սաղմ. ԾԳ., 18. յերեկոյս ի վաղորդայն ի հաւարակ աւուր:
¹⁷ Յովհ. ԺԳ., 42. անդ վասն շարաթուն Հրէից, զի մօտ էր գերեզմանն, եղին զՅիսուս:
¹⁸ Մատթ. ԻԷ., 19. զի թողուն անցք անցին ընդ իս այսօր յանուրջս վասն նորս:
¹⁹ Մարկ. ԺԳ., 35. արդ արթուն կայցէք, զի ոչ գիտէք երբ տանն զայցէ. յերեկորեայ եթէ ի մէջ գերեզրի, եթէ ի հաւաթուսի, եթէ ընդ առաւօտս:
²⁰ Այսպէս Ասորիները յաճախ խոսի Միկայանս կը թարգմանէ «մինչեւ մար մտնելն վերջ» (էջ 19):

(բայց) առաւօտէ առաւօտ պահելը ճշմարտութեան նմանութիւն ունի: (Ասորիներս) երեքարթի ուտիք կ'ուտենք եւ չորեքարթի մինչեւ իրիկուն կը պահենք եւ յետոյ դարձեալ ուտիք կ'ուտենք. նոյնպէս հինգարթի ուտիք կ'ուտենք, նմանապէս ուրբաթ ծոմ կը պահենք մինչեւ իրիկուն (եւ յետոյ) ուտիք կ'ուտենք. բայց ամբողջ շարաթ օրը ուտիք կ'ուտենք: Կը պահենք ուրբաթ չորեքարթի եւ ուրբաթ կերակրոյ (= ծոմ) եւ ուտիք, եւ հինգարթի ու շարաթ լուսանալու իրիկունը ուտիք կ'ուտենք. երբ չորեքարթի եւ ուրբաթ կը պահենք, այդ օրերու կերակուրները պէտք է ուտենք:

Մեր մէջ կան բաներուն մարդիկ, որ չեն թողուր մեր ժողովուրդին հին սովորութիւն մը լքել: Արդ եթէ Հայերը եւ Յոյները հաւանին մեզի թէ գերեզրը նախ է քան ցորեկը, ինչպէս կը համարին վարդապետները եւ մենք անոնց հետ, ի՞նչ վրաս կայ երբ մենք ալ արդարացինք զիրենք, որ ուրբաթ իրիկուն ուտեն այն բաները, զորոնք մենք շարաթ լուսանալուն կ'ուտենք:

Ասոր սակայն կ'առարկեն Հայերը. Եթէ գերեզրը նախ է քան ցորեկը, դուք իրիկունը եւ գերեզրը ուտելն ետք կը մասնակցիք (Հաղորդութեան) Խորհուրդին:

Անոնց կը պատասխանենք. Մեսիան եւ աշակերտները նախ կերան եւ յետոյ հաղորդուեցան Խորհուրդին: Դուք գիտցէք որ իրիկուն կերակրոյ եւ Խորհուրդի մերձեակում միջեւ կերածը մարտելու եւ քանալու ժամանակամիջոց մը կայ, եւ այդ միջոցը կը բռնէ տասնութէկ ժամ: Կէս գերեզման ետք եթէ ուտէինք՝ առարկութեան տեղ կար. բայց այս առարկութեան տեղք եւ հասկցէք, որ Յարութեան իրիկունն ու գերեզրը, ինչպէս նաեւ միւս տօներուն՝ ոչ թէ տօնին կ'աղօթէք, այլ տօնի նախօրեակին. (այլապէս իմաստէ) զուրկ պիտի ըլլային Երեկոյեան եւ Գիշերային ժամերը Կիրակի եւ տօներէն առաջ, բայց ի Առաւօտեան ժամէն եւ պատարագի աղօթքէն:

Ինչպէս (ստոյգ է) թէ համ չկայ սնդուրի հիւթին մէջ²¹, այնպէս ցուցուցինք թէ գերեզրը ցորեկէն առաջ է: Յուցնենք դեռ որ գերեզրը ցորեկէն առաջ գնելով զանոնք իրարու

²¹ Տեղիքս Յորէն է. Յոր. Զ., 6. այսպէս կ'ըսէ Ասորիս հետեւելով Երբայեցիներէն բնագրին. մինչ հայր եօթասնից ընթերցուած կը ներկայացնէ. «Կամ զուցէ՞ համ ի բանս ունայնս»: Միկայանս առարկան առած մը կը կարծէ խօսքս (էջ 20):

մէջ խառն չենք համարիր, երբ կը լսենք Դաւթի, որ կ'ըսէ. «Արեւը օրուան տիրելու համար». եւ Պաւղոս որ կը գոչը. «Ի՞նչ իշխանութիւն է լոյսի խաւարի հետ»²²: Եւ եթէ իրիկունը առաւօտէն, գերեզրը ցորեկէն առաջ չէ՝ ի՞նչու Կիրակի եւ տօներու լուսանալու գերեզրը կը դադարեցնենք գործել. եւ տօներէն առաջ ի՞նչու կը պահէք: Դարձեալ առաքեալները չպատուիրեցին մեզի պահել չորեքարթի եւ ուրբաթ իրիկունը, հասպա նոյն օրը, բայց օրը քսանուչորս ժամէ կը բաղկանայ: Այս պատճառաւ մենք իրիկունէ կը պահենք, ինչպէս դուք բոլոր տօներու նախօրեակին կը պահէք: Դարձեալ գրուած է թէ մեր Տէրը իւր աշակերտներուն հետ իրիկունը կերաւ պասեքը, եւ հրեաները մինչեւ առաւ ծոմ կը պահեն Որդին խաչելու համար: Արդ Ասորիները իրիկունը կ'ուտեն, ինչպէս մեր Տէրը եւ աշակերտները իրիկունը դատուելը կերան. իսկ Յոյները եւ Հայերը առաւ կը սկսին ուտիք ուտելու խաչահանուներուն պէս, որ խաչելն ետք դատուելի միւր կերան:

Եթէ մէկը ըստ սովորութեան պահէ կամ ուտէ այդ իրիկունները, կամ աղիտութեամբ չողահէ, բան մը չի շահիր, վասն զի առաքեալը կ'ըսէ «Եթէ ուտենք չենք աւելնար, եւ եթէ չուտենք՝ չենք պակսիր»²³: Մենք սակայն ցուցուցինք Ասորիներու ճշմարտուկայն ցուցուցինք Ասորիներու ճշմարտութիւնը, եւ լաւ պիտի ըլլար միւս ժողովուրդները այս պահքին բերել երբ հետեւին մեզ թէ գերեզրը նախ է: Եւ այսչափս բաւական է:

(Շարունակելի է): Է. Պ. ԵՍԱՊԱԼԵԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ԲԱՂԻՅԵՑԻ (1475—1550)

Հին Հայաստանի Սախոյ ձոր (ըստ այլոց՝ Բյունուհայ) գաւառին բերդաքաղաքն էր Բագնի, կառուցուած այլ եւ այլ ձորարբերաններ միացնող կէտի մը վրայ: Թէպէտ ձորաշխարհի մը մէջ հիմնուած է քաղաքս, բայց կ'իշխէ բնութեան սքանչելի տեսարանի մը. ամէն կողմէն ջրաբերի, ճոխ է այդատաննելով: Երեք գետակ կը հոսէ քաղաքս, առա-

²² Բ. Կորնթ. Զ., 15. եւ կամ զի՞նչ հաւատարմութիւն է լուսոյ ընդ խաւարի:
²³ Ա. Կորնթ. Բ., 8. ոչ եթէ չուտենք՝ պակաս մը ինչ, եւ ոչ եթէ ուտենք՝ առաւելումք ինչ: